

Τάκης Μαστρογιαννόπουλος

Η Άνοδος και η Πτώση των Εργατικών Διεθνών,

Κύκλος 1ος: Από τους Προδρόμους στην 1η Διεθνή, εκδόσεις Τόπος,

κεφ. 1.6 και 1.7.

Η περίοδος μετά το 1844 δεν ήταν μόνο μια περίοδος στην οποία οι Μαρξ και Ένγκελς αποσαφήνισαν και επεξεργάστηκαν τις κομμουνιστικές τους απόψεις. Ήταν επίσης η περίοδος στην οποία ωρίμαζαν οι κοινωνικές αντιφάσεις που έμελλε να οδηγήσουν στη μεγάλη πανευρωπαϊκή επανάσταση του 1848. Στις συνθήκες αυτές ο Μαρξ, από κοινού με τον Ένγκελς, προσανατολίστηκαν βαθμιαία στην πολιτική δράση και στην προσπάθεια για τη συγκρότηση μιας επαναστατικής πρωτοπορίας του κινήματος, από κοινού με άλλους εξόριστους Γερμανούς και άλλων εθνοτήτων αγωνιστές, που από τη δεκαετία του 1830 είχαν συγκροτήσει πρώτα στο Παρίσι και αργότερα στο Λονδίνο την «Ένωση των Δικαίων», μια πρώιμη κομμουνιστική οργάνωση.

Για όλη αυτή την περίοδο, και μέσα στο βάθος της οικονομικής κρίσης του 1844-46, ο Μαρξ και ο Ένγκελς επιχείρησαν να επιδράσουν πάνω στις θεωρητικές απόψεις τόσο των μελών της «Ένωσης των Δικαίων» όσο και του εργατικού κινήματος γενικότερα. Η παραμονή και των δύο στις Βρυξέλλες τους έδωσε τη δυνατότητα να συζητήσουν σε βάθος τις απόψεις τους και να αναγνωρίσουν την ταυτότητα των αντιλήψεών τους, γεγονός που τους επέτρεψε να καταμερίσουν τις θεωρητικές τους εργασίες. Ταυτόχρονα, όμως, είχαν ως στόχο και την ανάπτυξη των ιδεών τους μέσα στο εργατικό κίνημα. Ο Ένγκελς, αναφερόμενος σ' εκείνη την περίοδο, τόνισε τις προτεραιότητές τους: «Ήμασταν υποχρεωμένοι να θεμελιώσουμε επιστημονικά την άποψή μας. Αλλά ήταν εξίσου σπουδαίο για μας να κερδίσουμε με τις πεποιθήσεις μας το ευρωπαϊκό και πριν απ' όλα το γερμανικό προλεταριάτο».

Τον Ιανουάριο του 1847 η Επιτροπή του Λονδίνου της «Ένωσης των Δικαίων» ανέθεσε στον Γ. Μολ να επισκεφθεί τις Βρυξέλλες και το Παρίσι για να έρθει σε επαφή με τον Μαρξ, τον Ένγκελς και τους συντρόφους τους με σκοπό να τους ζητήσει να προσχωρήσουν στην Ένωση για να βοηθήσουν τόσο στην οργανωτική όσο και στην πολιτική ανασυγκρότησή της. Πραγματικά, την άνοιξη του 1847 ο Μολ επισκέφθηκε τον Μαρξ στις Βρυξέλλες και τον Ένγκελς στο Παρίσι γι' αυτό το σκοπό. «Κοντολογίς την άνοιξη του 1847», ανέφερε ο Ένγκελς, «ήρθε στις Βρυξέλλες ο Μολ και παρουσιάστηκε στον Μαρξ και αμέσως μετά στο Παρίσι σε μένα, για να μας καλέσει για μια ακόμα φορά, στο όνομα των συντρόφων του, να μπούμε στην Ένωση». Η πρόταση έγινε αυτή τη φορά δεκτή, γιατί όπως παρατήρησε και ο Ένγκελς, «είχαν πειστεί τόσο για την ορθότητα των αντιλήψεών μας, όσο και για την ανάγκη ν' απαλλάξουν την Ένωση από τις παλιές συνωμοτικές παραδόσεις και μορφές. Αν θέλαμε να μπούμε στην Ένωση θα μας δινόταν η ευκαιρία, σε ένα συνέδριο της Ένωσης, να αναπτύξουμε τον κριτικό μας κομμουνισμό με ένα μανιφέστο που θα δημοσιευόταν κατόπιν σαν μανιφέστο της Ένωσης»¹. Ο Μαρξ, με τη σειρά του, σε μια επιστολή του, αποκάλυψε ότι «Μέλη της μυστικής Ένωσης των Κομμουνιστών γίναμε για πρώτη φορά ο Ένγκελς και εγώ με τον όρο πως από το καταστατικό της θα διαγράφονταν όλες οι διατάξεις που βοηθούσαν στη δεισιδαίμονη λατρεία της εξουσίας».

Ο Μαρξ, ο Ένγκελς καθώς και άλλα επιφανή στελέχη όπως οι Βολφ, Βαϊντεμάγιερ κλπ. αποφάσισαν να προσχωρήσουν στην Ένωση και να συμβάλουν στον επαναπροσανατολισμό της, τόσο στο ιδεολογικό όσο και στο οργανωτικό πεδίο². Η αποδοχή της πρότασης σήμαινε ότι οι μεγάλοι αυτοί θεωρητικοί, προσχωρώντας στην οργάνωση, θα είχαν απ' τη μια τη δυνατότητα ν' αναπτύξουν τις απόψεις τους μέσα στο αναπτυσσόμενο κίνημα της εργατικής τάξης, και απ' την άλλη θα μπορούσαν να συμβάλουν «να αντικατασταθεί η απαρχαιωμένη οργάνωση της Ένωσης με μια καινούργια, συγχρονισμένη και προσαρμοσμένη στο σκοπό οργάνωση». Ο Ένγκελς, αναφερόμενος στην επιλογή τους, υποστήριξε πως εκείνη ακριβώς την περίοδο:

«Δεν αμφιβάλλαμε καθόλου ότι έστω και μόνο για την προπαγάνδα χρειαζόταν μια οργάνωση μέσα στη γερμανική εργατική τάξη και ότι αυτή η οργάνωση, εφόσον δεν θα είχε απλώς τοπική σημασία, έπρεπε να ήταν μυστική ακόμα και έξω απ' τη Γερμανία. Μα η Ένωση ήταν ακριβώς μια τέτοια οργάνωση. Ακόμα όλα όσα επικρίναμε ως τότε στην Ένωση τα απαρούνταν τώρα οι εκπρόσωποί της, σαν λαθεμένα, ενώ εμάς τους ίδιους μας καλούσαν να συνεργαστούμε στην αναδιοργάνωση της Ένωσης. Μπορούσαμε να πούμε όχι; Και βέβαια δεν μπορούσαμε. Έτσι μπήκαμε στην Ένωση. Ο Μαρξ σχημάτισε στις Βρυξέλλες από τους πιο στενούς φίλους μας μια κοινότητα της Ένωσης, ενώ εγώ παρακολουθούσα τις τρεις παρισινές κοινότητες»³.

1. Το 1ο Συνέδριο της Ένωσης των Κομμουνιστών

Στις αρχές Ιουνίου του 1847 συνήλθε στο Λονδίνο το πρώτο, στην ουσία το ιδρυτικό, συνέδριο της Ένωσης. Στο συνέδριο συμμετείχε ο Ένγκελς, ως εκπρόσωπος των τμημάτων του Παρισιού. Ο Μαρξ δεν έλαβε μέρος. Την Επιτροπή των Βρυξελλών, όπου διέμενε τότε ο Μαρξ, εκπροσώπησε ο Βίλχελμ Βολφ. Καθώς λοιπόν η Ευρώπη παρέλαιε στο χείλος της επαναστατικής πυρκαγιάς του 1848, αυτή η οργάνωση κατάφερε να ξεπεράσει τις συνωμοτικές παραδόσεις των γαλλικών μυστικών εταιριών και να οργανωθεί σε κοινότητες με συνέδρια, περιφερειακά και κεντρικά όργανα. Ακόμα, κατάργησε τα μυστικοπαθή ονόματα από την εποχή του συνωμοτισμού και μετονομάστηκε σε «Ένωση των Κομμουνιστών». Αποφάσισε, μάλιστα, την έκδοση ενός θεωρητικού οργάνου, του *Κομμουνιστικού Περιοδικού* (Kommunistische Zeitschrift) με εκδότη τον Κ. Σάππερ. Στο μοναδικό τεύχος που κυκλοφόρησε τον Σεπτέμβριο του 1847 –τα περισσότερα άρθρα του οποίου έγραψε ο ίδιος ο Σάππερ– διακηρύχθηκε για πρώτη φορά και το σύνθημα «Προλετάριοι όλων των χωρών, ενωθείτε!»

Την «Ένωση των Κομμουνιστών» την αποτέλεσαν κυρίως Γερμανοί, Γάλλοι, Ιταλοί, Ελβετοί, Ρώσοι κλπ εμικρέδες εργάτες και διανοούμενοι που βρίσκονταν διασκορπισμένοι σε πολλές ευρωπαϊκές πόλεις. Δεν ήταν τυχαίο ότι η ηγεσία της οργάνωσης παρουσίασε στο συνέδριο, στις 9 Ιουνίου του 1847, τη δράση των τμημάτων της Ένωσης στο Λονδίνο, το Παρίσι, τη Λυών, τη Μασσαλία, τις Βρυξέλλες, το Βερολίνο, τη Βρέμη, το Μόναχο, τη Λειψία, τη Στουτγάρδη κλπ⁴.

Η Ένωση, παρά το μικρό αριθμό των μελών και τους περιορισμένους δεσμούς που είχε με το εργατικό κίνημα, στοιχείο που καθοριζόνταν από το χαμηλό επίπεδο ανάπτυξης του κινήματος στα μέσα του 19ου αιώνα, αποτέλεσε όχι μόνο το πρώτο κόμμα της γερμανικής εργατικής τάξης αλλά και μια οργάνωση με διεθνείς προσανατολισμούς. Ο Ένγκελς εύστοχα παρατήρησε ότι τότε:

«Η οργάνωση άλλαξε ριζικά. Από λίγο-πολύ συνωμοτική ένωση, μετατράπηκε σε μια απλή, μόνο στην ανάγκη μυστική, οργάνωση κομμουνιστικής προπαγάνδας, στην πρώτη οργάνωση του Γερμανικού Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος... Ταυτόχρονα ήταν η Ένωσή μας, η πρώτη, που τόνισε και απέδειξε στην πράξη το διεθνιστικό χαρακτήρα όλου του εργατικού κινήματος, είχε μέλη Άγγλους, Βέλγους, Ούγγρους, Πολωνούς κλπ και οργάνωνε, ιδίως στο Λονδίνο, διεθνείς εργατικές συγκεντρώσεις»⁵.

Αν και “γλώσσα συνεννόησης”, στα πλαίσια της Ένωσης, ήταν τα γερμανικά, εντούτοις, τα μέλη της μιλούσαν είκοσι περίπου γλώσσες, ένδειξη του διεθνούς χαρακτήρα της.

Το πρώτο συνέδριο της Ένωσης άρχισε τις εργασίες του στο Λονδίνο την 1η Ιουνίου του 1847 και σε αυτό έλαβε μέρος ο Ένγκελς αλλά όχι και ο Μαρξ⁶. Το συνέδριο επεξεργάστηκε το νέο καταστατικό της Ένωσης, προσαρμοσμένο στις οργανωτικές ανάγκες της ανασυγκροτημένης οργάνωσης. Παρότι το συνέδριο δεν υιοθέτησε το σύνολο των προτάσεων του Μαρξ και του Ένγκελς, εντούτοις, το νέο καταστατικό καθόριζε τη δημοκρατική λειτουργία της Ένωσης αποκλείοντας τη «δεισιδαιμονία για την αυθεντία», ασθένεια από την οποία υπέφεραν οι συνωμοτικές οργανώσεις. Το νέο καταστατικό καθόριζε ότι το συνέδριο αποτελούσε το ανώτατο όργανο της οργάνωσης και ότι η Κεντρική Επιτροπή, η οποία ήταν αιρετή και ανακλητή, κατείχε όλες τις εξουσίες της ηγεσίας της Ένωσης –το άρθρο 15 ανέφερε ότι «Η Κεντρική Επιτροπή είναι το εκτελεστικό όργανο όλης της Ένωσης»– ενώ προσδιόριζε με ακρίβεια και τα καθήκοντα του μέλους⁷.**

Το συνέδριο αποφάσισε επίσης ότι ήταν αναγκαίο η Ένωση να επεξεργαστεί τις προγραμματικές της αρχές. Αν και δεν έχει αποδειχτεί ιστορικά, συμπεραίνεται πως ο Ένγκελς συντάξε το Σχέδιο ενός Κομμουνιστικού Όρκου Πίστης, που στη συνέχεια, ένα μεγάλο τμήμα του, ενσωματώθηκε στο προσχέδιο που έγραψε ο ίδιος και έφερε τον τίτλο *Οι Αρχές του Κομμουνισμού*⁸.

Το Προσχέδιο αυτό, στο σημείο 1 και κάτω από το ερώτημα: «Τι είναι κομμουνισμός;» απαντούσε: «Κομμουνισμός είναι η διδασκαλία των όρων της απελευθέρωσης του προλεταριάτου». Το ίδιο το κείμενο επιχειρήσε ν’ αναλύσει και το διεθνή χαρακτήρα της σοσιαλιστικής επανάστασης. «Αυτή η επανάσταση – έθετε το ερώτημα– θα γίνει μονάχα σε μια χώρα;» Για να δώσει αμέσως την απάντηση: «Όχι... Η κομμουνιστική επανάσταση δεν θα είναι μια καθαρά εθνική επανάσταση. Θα πραγματοποιηθεί συγχρόνως σε όλες τις πολιτισμένες χώρες, δηλαδή, τουλάχιστον στην Αγγλία, στην Αμερική, στη Γαλλία και τη Γερμανία». Και δεν ήταν καθόλου τυχαίο ότι τον αμέσως επόμενο χρόνο οι αντιλήψεις αυτές επιβεβαιώθηκαν πλήρως, καθώς η επανάσταση –η περίφημη “άνοιξη των λαών”– θα σάρωνε σχεδόν ολόκληρη την Ευρώπη.

Το νέο σχέδιο επρόκειτο να συζητηθεί στο δεύτερο συνέδριο της Ένωσης. Για τη δημοκρατική συζήτηση του προσχέδιου των προγραμματικών αρχών το συνέδριο αποφάσισε ότι αυτό έπρεπε να σταλεί σε όλα τα τμήματα της Ένωσης. Η σχετική εγκύκλιος, που απεστάλη προς όλα τα μέλη της «Ένωσης των Κομμουνιστών» για τη συζήτηση των θέσεων, ανέφερε και τα εξής: «Σχετικά μ’ αυτό το θέμα, το συνέδριο διαπίστωσε ότι θα έπρεπε να υποβάλει όχι ένα υλικό σχέδιο, αλλά μάλλον μια συνταχτική πρόταση έτσι ώστε οι συζητήσεις πάνω στο σχέδιο κατήχησης να τροφοδοτήσουν τη νεοαφυπνιζόμενη Ένωση. Γι’ αυτό το συνέδριο αποφάσισε να προετοιμάσει ένα διάγραμμα σχεδίου, και να το υποβάλει για συζήτηση...». Σε εκκλήρωση αυτής της απόφασης η Κεντρική Επιτροπή απέστειλε αυτή την εγκύκλιο, τα σχέδια καταστατικού και προγραμματικών θέσεων σ’ όλα της τα τμήματα στην Αγγλία, Γαλλία, Γερμανία, Βέλγιο

κλπ. Στελέχη της Κεντρικής Επιτροπής, για να υποβοηθήσουν τις συζητήσεις επισκέφθηκαν τη Γερμανία, την Ολλανδία, τη Νορβηγία, την Ελβετία κλπ.

Την ίδια περίοδο, Αύγουστος του 1847, ο Μαρξ και ο Ένγκελς συμβάλανε αποφασιστικά στην ίδρυση του «Γερμανικού Εργατικού Συλλόγου» (Deutsche Arbeiterverein) των Βρυξελλών, ο οποίος είχε ως στόχο την οργάνωση των Γερμανών εργατών που ζούσαν στο Βέλγιο, καθώς και στη συγκρότηση της Περιφερειακής Επιτροπής της «Ένωσης των Κομμουνιστών» στις Βρυξέλλες. Πρόεδροι του Συλλόγου εκλέχτηκαν οι Χες και Βάλλαου και γραμματέας ο Βολφ. Η έλλειψη ενός εντύπου που θα προωθούσε τις ιδέες τους ώθησε τον Μαρξ ν' αρχίσει τη συνεργασία του με την *Deutsche Brusseller Zeitung* (Γερμανική Εφημερίδα των Βρυξελλών) που εξέδιδε στη βελγική πρωτεύουσα ο Ανταλμπέρτ φον Μπόρνστεντ (Adalbert von Bornstedt). Αν και στην αρχή ο Μαρξ απέφευγε να συνεργαστεί με την εφημερίδα, λόγω των φημών ότι ο εκδότης της ήταν συνεργάτης της πρωσικής κυβέρνησης, εντούτοις, όταν η εφημερίδα αυτή στράφηκε προς τ' αριστερά, αντιπολιτευόμενη με ριζοσπαστικό τρόπο την πρωσική μοναρχία, τότε ο Μαρξ αναθεώρησε τις απόψεις του⁹.

Τον Απρίλιο του 1847, ο Μαρξ εγκαινίασε τη συνεργασία του με τη *Γερμανική Εφημερίδα των Βρυξελλών*, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα η εφημερίδα να αποκτήσει ένα σοβαρό όνομα στο ριζοσπαστικό, δημοκρατικό τύπο της εποχής. Δεν ήταν τυχαίο ότι το συνέδριο των Άγγλων Χαρτιστών το 1847 στο Λονδίνο θεωρούσε ότι η *Γερμανική Εφημερίδα των Βρυξελλών* μαζί με την αγγλική *Northern Star* και τη γαλλική *Reforme* του Παρισιού ήταν οι «τρεις πιο μεγάλες δημοκρατικές εφημερίδες της Ευρώπης». Η δισεβδομαδιαία *Γερμανική Εφημερίδα των Βρυξελλών* στη σύντομη εκδοτική της διαδρομή – κυκλοφόρησε από τον Ιανουάριο του 1847 μέχρι το Φεβρουάριο του 1848 με τιμή 50 λεπτά και κυκλοφορία 300 φύλλων– είχε ως συνεργάτες και τους ποιητές-συγγραφείς Γκ. Κέλερ, Φ. Φράιλιγκρατ και Χ. Χάινε.

Το Σεπτέμβριο του 1847, με πρωτοβουλία του ιδιόρρυθμου Μπόρνστεντ, ιδρύθηκε στις Βρυξέλλες, από δημοκράτες διαφόρων χωρών, ο «Δημοκρατικός Σύλλογος», που απέβλεπε στη συναδέλφωση των λαών. Ο Μαρξ, ο Ένγκελς και οι σύντροφοί τους, όχι μόνο προσχώρησαν στο νεοσύστατο σύλλογο, αλλά και κατάφεραν να μειώσουν την επιρροή του Μπόρνστεντ μέσα σ' αυτόν. Ο Μαρξ είχε ενεργό συμμετοχή στο Σύλλογο. Στις 15 Νοεμβρίου του 1847 εκλέχτηκε, μάλιστα, αντιπρόεδρος με επίτιμο πρόεδρο το στρατηγό Φρανσουά Μελινέ (Francois-Aime Mellinet), εθνικό ήρωα του 1830. Δραστήρια στελέχη του συλλόγου ήταν ο Βέλγος Λυσιέ-Λεοπόλντ Ζοτράν (Lucien-Leopold Jottrand), διευθυντής της εφημερίδας των Βρυξελλών *Debat Social* (Κοινωνικός Διάλογος), οπαδός των ιδεών του Σαιν-Σιμόν και του Φουριέ και εκπρόσωπος της βέλγικης ριζοσπαστικής αριστεράς, ο Γάλλος μπλανκιστής Ζακ Ιμπέρ (Jaques Imbert), ο Πολωνός ιστορικός Γιοακίμ Λελέβελ (Johacim Lelewel) κλπ¹⁰.

Τον Ιανουάριο του 1848, σε μια δημόσια εκδήλωση του συλλόγου, ο Μαρξ εκφώνησε την περίφημη ομιλία του για τις ελεύθερες συναλλαγές. Ομιλία την οποία ο σύλλογος κυκλοφόρησε σε μικροσούρα με τίτλο *Για το Ζήτημα των Ελεύθερων Συναλλαγών* (Discours sur la question du libreechange). Στην υποδειγματική αυτή ομιλία ο Μαρξ καταδίκασε τις καταστροφικές συνέπειες της ελευθερίας του εμπορίου και όλες τις διαδικασίες συγκέντρωσης και διεθνοποίησης του κεφαλαίου. Ωστόσο, η αντίθεση του Μαρξ στην ελευθερία του εμπορίου και των συναλλαγών έγινε όχι από μια τάση επιστροφής στο παρελθόν, στην εθνική αυτάρκεια, αλλά από τη σκοπιά της επανάστασης και της σοσιαλιστικής προοπτικής:

«Αλλά γενικά, στις ημέρες μας, το σύστημα της ελευθερίας του εμπορίου είναι καταστροφικό», υποστήριξε τότε ο Μαρξ. «Διαλύει τις παλιές εθνικότητες και σπρώχνει στο έπακρο τον ανταγωνισμό ανάμεσα στην αστική τάξη και το προλεταριάτο. Με μια λέξη, το σύστημα της εμπορικής ελευθερίας επιταχύνει την κοινωνική επανάσταση. Μονάχα με τούτη την επαναστατική έννοια, κύριοι, ψηφίζω υπέρ της ελευθερίας του εμπορίου».

Ο Μαρξ συνέβαλε, επίσης, στην ανάπτυξη του Συλλόγου. Στη Γάνδη, σε μια μεγαλειώδη συγκέντρωση τριών χιλιάδων, οι περισσότεροι από τους οποίους ήταν εργάτες, πρωτοστάτησε στη δημιουργία ενός τοπικού τμήματος του συλλόγου. Ο Ένγκελς, περιγράφοντας τη δραστηριότητά τους αυτής της περιόδου, ανέφερε ότι:

«Μόλις ξεκαθαρίσαμε τις απόψεις μας για μας τους ίδιους, προχωρήσαμε στη δουλειά. Ιδρύσαμε στις Βρυξέλλες ένα γερμανικό εργατικό σύλλογο και πήραμε στα χέρια μας τη *Γερμανική Εφημερίδα των Βρυξελλών*. Έτσι κρατούσαμε στα χέρια μας ένα όργανο ίσαμε την επανάσταση του Φλεβάρη. Με το επαναστατικό τμήμα των Άγγλων Χαρτιστών σχετιζόμαστε μέσω του Τζούλιαν Χάρνι, συντάκτη του κεντρικού οργάνου του κινήματος *The Northern Star*, όπου ήμουν συνεργάτης. Αποτελούσαμε επίσης ένα είδος καρτέλ με τους δημοκράτες των Βρυξελλών (ο Μαρξ ήταν αντιπρόεδρος της Δημοκρατικής Εταιρίας) και με τους Γάλλους σοσιαλδημοκράτες της *Ρεφόρμ* στην οποία έδινα πληροφορίες για το αγγλικό και γερμανικό κίνημα. Με λίγα λόγια, οι συνδέσεις μας με τις ριζοσπαστικές και προλεταριακές οργανώσεις και δημοσιογραφικά όργανα ήταν όπως τις θέλαμε»¹¹.

Ο ρόλος του Μαρξ, ο οποίος την ίδια περίοδο, καλοκαίρι του 1847, κυκλοφόρησε, ταυτόχρονα στο Παρίσι και τις Βρυξέλλες το βιβλίο *Η Αθλιότητα της Φιλοσοφίας*. Απάντηση στη Φιλοσοφία της Αθλιότητας του κ. Προυντόν, ήταν σημαντικός, ιδιαίτερα στις διαδικασίες των ιδεολογικών και προγραμματικών επεξεργασιών της Ένωσης.

2. Το 2ο Συνέδριο και το Κομμουνιστικό Μανιφέστο

Το δεύτερο συνέδριο της Ένωσης συνήλθε στο ξενοδοχείο «Red Lion», στο Σόχο του Λονδίνου, από τις 29 Νοεμβρίου μέχρι τις 8 Δεκεμβρίου του 1847, και συμμετείχαν αντιπρόσωποι τμημάτων από την Αγγλία, τη Γαλλία, τη Γερμανία, το Βέλγιο κλπ. Ο Μαρξ έλαβε μέρος ως εκπρόσωπος των Βρυξελλών, ενώ ο Ένγκελς ως αντιπρόσωπος των παρισινών τμημάτων. Πρόεδρος του συνεδρίου εκλέχτηκε ο Σάπτερ και γραμματέας ο Ένγκελς.

Το συνέδριο, οι εργασίες του οποίου διήρκεσαν δέκα ημέρες, αφού συζήτησε για μια ακόμα φορά, τελικά ψήφισε το νέο καταστατικό της Ένωσης¹². Το άρθρο 1 του καταστατικού, που υιοθέτησε το συνέδριο στις 8 Δεκεμβρίου του 1848, ανέφερε ότι «Σκοπός της Ένωσης είναι η ανατροπή της αστικής τάξης, η κυριαρχία του προλεταριάτου, η κατάργηση της παλιάς αστικής κοινωνίας που βασιζέται στους ταξικούς ανταγωνισμούς και η ίδρυση μιας καινούργιας κοινωνίας, χωρίς τάξεις και χωρίς ατομική ιδιοκτησία». Ο Ένγκελς με περηφάνια τόνισε αργότερα ότι:

«Η ίδια η οργάνωση ήταν πέρα για πέρα δημοκρατική, με εκλεγμένες αρχές που μπορούσαν να καθαιρεθούν οποιαδήποτε στιγμή, και μόνον έτσι μπήκε φραγμός ενάντια σ' όλες τις συνωμοτικές διαθέσεις που επεδίωκαν τη δικτατορία και η Ένωση έγινε –τουλάχιστον για ομαλές ειρηνικές

περιόδους– μια καθαρά προπαγανδιστική εταιρία. Αυτό το καινούργιο καταστατικό –έτσι δημοκρατικά γίνονταν τώρα όλα– υποβλήθηκε στις κοινότητες για να το συζητήσουν. Και αφού συζητήθηκε εκεί, το συζητήσε άλλη μια φορά το δεύτερο Συνέδριο και ψηφίστηκε από αυτό οριστικά στις 8 του Δεκέμβρη του 1847»¹³.

Τα άρθρα 6 μέχρι 36 του καταστατικού αφορούσαν στην οργανωτική διάρθρωση της Ένωσης με βάση τους δήμους και τις περιφέρειες, τις αρμοδιότητες των συνεδρίων και των κεντρικών οργάνων καθώς και τις σχέσεις ανάμεσα στην ηγεσία και τη βάση της οργάνωσης. Το άρθρο 27, μάλιστα, προέβλεπε ότι «Αν στις κεντρικές αρχές η συζήτηση για ορισμένα ζητήματα φαίνεται να έχει γενικό και άμεσο ενδιαφέρον, τότε οφείλουν να καλέσουν όλη την Ένωση σε συζήτηση γι' αυτά». Τα άρθρα 41 και 42 προέβλεπαν τα μέτρα για την προστασία της οργάνωσης, ενώ τα άρθρα 43-49 ρύθμιζαν τα οικονομικά της. Στην ουσία, η Ένωση υιοθέτησε ένα δημοκρατικό καταστατικό που περιελάμβανε την εκλογή και το δικαίωμα ανάκλησης όλων των οργάνων, την εφαρμογή των αποφάσεων μετά από δημοκρατική συζήτηση και την απαίτηση για «επαναστατική δραστηριότητα και ζήλο» από κάθε μέλος. Και δεν ήταν τυχαίο ότι η «Ένωση των Κομμουνιστών», πολύ σύντομα, προειδοποίησε με αυστηρότητα τον ίδιο τον Μαρξ σχετικά με τη σύνταξη του *Κομμουνιστικού Μανιφέστου*, το οποίο είχε αναλάβει να παραδώσει το Δεκέμβριο του 1847, και η παράδοση του οποίου καθυστερούσε¹⁴.

Ο Ριαζάνωφ, στις έρευνες που έκανε αργότερα στο Λονδίνο, ανακάλυψε και δημοσίευσε την αυστηρή κριτική που έστειλε, τον Ιανουάριο του 1848, η Κεντρική Επιτροπή στην περιφερειακή οργάνωση των Βρυξελλών με εντολή να δοθεί στον Μαρξ:

«Η Κεντρική Επιτροπή δια του παρόντος επιφορτίζει την περιφερειακή Επιτροπή των Βρυξελλών ν' ανακοινώσει στον πολίτη Μαρξ ότι αν το *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, με τη σύνταξη του οποίου έχει επιφορτισθεί απ' το τελευταίο συνέδριο, δεν φθάσει στο Λονδίνο την 1η του Φλεβάρη του τρέχοντος έτους θα ληφθούν ανάλογα μέτρα εναντίον του. Σε περίπτωση που ο πολίτης Μαρξ δεν θα ξεπλήρωνε την εντολή του, η Κεντρική Επιτροπή θα ζητήσει την άμεση επιστροφή των ντοκουμέντων που τέθηκαν στη διάθεση του Μαρξ.

Εξ ονόματος και κατ' εντολή της Κεντρικής Επιτροπής

Σάλπερ, Μπάουερ, Μολ»

Και για να είμαστε δίκαιοι, όχι μόνο με τον Μαρξ αλλά και με την ιστορία, το ντοκουμέντο που επρόκειτο ν' αλλάξει τη ροή της ιστορίας ήταν έγκαιρα έτοιμο στις αρχές Φεβρουαρίου του 1848.

Το δεύτερο συνέδριο της «Ένωσης των Κομμουνιστών» ασχολήθηκε εκτεταμένα και με τις προγραμματικές της αρχές. Ο Ένγκελς ανέφερε αργότερα ότι «Το δεύτερο συνέδριο έγινε τον ίδιο χρόνο στα τέλη του Νοέμβρη – αρχές Δεκέμβρη. Σε αυτό παραβρέθηκε και ο Μαρξ που υποστήριξε σε διεξοδικές συζητήσεις –το συνέδριο κράτησε τουλάχιστον δέκα μέρες– την καινούργια θεωρία». Ο Μαρξ και ο Ένγκελς είχαν συντάξει ο καθένας το δικό του προγραμματικό κείμενο. Οι επαφές τους στη διαδικασία επεξεργασίας των προγραμματικών τους απόψεων ήταν συνεχείς. Στην επιστολή μάλιστα που έστειλε το Νοέμβριο του 1847 ο Ένγκελς προς τον Μαρξ, από το Παρίσι στις Βρυξέλλες, του πρότεινε και τα εξής:

«Σκέψου το “σύμβολο της πίστης”. Θεωρώ ότι το καλύτερο θα ήταν να απορρίψουμε την κατηχητική μορφή και αυτό το πράγμα να το ονομάσουμε *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*... Το εδώ σχέδιο δεν επικυρώθηκε ακόμα στο σύνολό του, σκέπτομαι όμως να ενεργήσω κατά τέτοιο τρόπο που –εκτός από μικρές λεπτομέρειες χωρίς σημασία– να μην υπάρξει τίποτα που να έρχεται σε αντίθεση με τις απόψεις μας...»¹⁵.*

Ο Ένγκελς έδωσε, αρχικά, στο σχέδιο αυτό τον τίτλο *Βάσεις του Κομμουνισμού*, αλλά εκδόθηκε, τελικά, με τον τίτλο *Αρχές του Κομμουνισμού*. Ακόμα, ο Μαρξ και ο Ένγκελς συναντήθηκαν, πριν από το δεύτερο συνέδριο της Ένωσης, στην Οστάνδη για να καθορίσουν σ' αυτό την κοινή τους στάση.

Στο συνέδριο οι αντιλήψεις του Μαρξ και του Ένγκελς κυριάρχησαν. «Όλες οι αντιρρήσεις και οι αμφιβολίες παραμερίστηκαν τελικά», σημείωσε ο Ένγκελς. «Οι καινούργιες αρχές έγιναν ομόφωνα δεκτές και ανέθεσαν στον Μαρξ και σε μένα να επεξεργαστούμε το *Μανιφέστο*». Αν και το δεύτερο συνέδριο της «Ένωσης των Κομμουνιστών» έληξε στις 8 Δεκεμβρίου του 1847, εντούτοις ο Μαρξ και ο Ένγκελς παρέμειναν στο Λονδίνο για ένα σύντομο ακόμα διάστημα, στο οποίο πιθανολογείται, ότι συνέταξαν ένα προσχέδιο του *Μανιφέστου* το οποίο συζήτησαν και με άλλα μέλη της Κεντρικής Επιτροπής.

Το Δεκέμβριο του 1847 ο Ένγκελς έφυγε από τις Βρυξέλλες για το Παρίσι και έτσι ο Μαρξ ολοκλήρωσε μόνος του το κείμενο τον Ιανουάριο του 1848, αφού όμως προηγουμένως είχε δεχθεί τη γνωστή παρατήρηση για καθυστέρηση στη σύνταξη του κειμένου από την Επιτροπή στο Λονδίνο. Όπως αναγνώρισε και ο Ένγκελς στον πρόλογο της αγγλικής έκδοσης του *Μανιφέστου*, τον Ιανουάριο του 1888, ο Μαρξ δεν ολοκλήρωσε απλά το κείμενο αλλά σ' αυτόν ανήκε ο βασικός πυρήνας των ιδεών του προγράμματος. «Αν και το *Μανιφέστο* ήταν κοινή εργασία και των δυο μας, είμαι ωστόσο υποχρεωμένος», αναφέρει με σεβασμό στην ιστορική αλήθεια ο Ένγκελς, «να διαπιστώσω ότι η βασική ιδέα, που αποτελεί τον πυρήνα του, ανήκει στον Μαρξ»¹⁶. Το ολοκληρωμένο χειρόγραφο εστάλη από τον Μαρξ στο Λονδίνο στα τέλη Ιανουαρίου του 1848 και τον επόμενο μήνα τυπώθηκε σ' ένα μικρό τυπογραφείο της οδού Λίβερπουλ αρ. 46 στο Λονδίνο με τη μορφή μπροσούρας 23 σελίδων.

Ο Φρ. Λέσσνερ, δραστήριο μέλος της Ένωσης εκείνη την περίοδο, θα ανέφερε αργότερα στις αναμνήσεις του ότι:

«Δούλευα εκείνο τον καιρό στο Λονδίνο, κι ήμουν μέλος του “Κομμουνιστικού Εργατικού Μορφωτικού Συνδέσμου”, που τα γραφεία του βρίσκονταν στην Ντρούρι Λέιν 191... Όταν αρχές του 1848, το χειρόγραφο του *Μανιφέστου* έφτασε στο Λονδίνο, βοήθησα ανάλογα με τις δυνάμεις μου και εγώ στη δημοσίευση αυτού του ντοκουμέντου, που άνοιγε καινούργιες εποχές. Συγκεκριμένα, μετέφερα στον τυπογράφο κι από κει πήγαινα τα δοκίμια στον Καρλ Σάππερ, τον κύριο ιδρυτή του “Κομμουνιστικού Εργατικού Μορφωτικού Συνδέσμου”, που έκανε το διορθωτή»¹⁷.

Ο Ένγκελς με τη σειρά του, πολύ αργότερα, τον Ιανουάριο του 1888, υπενθύμισε ότι: «Το χειρόγραφο συνταγμένο στη γερμανική γλώσσα, στάλθηκε το Γενάρη του 1848, λίγες εβδομάδες πριν τη γαλλική επανάσταση της 24ης του Φλεβάρη, για εκτύπωση στο Λονδίνο. Μια γαλλική μετάφραση εκδόθηκε στο Παρίσι λίγο πριν από την εξέγερση τον Ιούνιο του 1848»¹⁸.**

Εμφανίστηκε έτσι το *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*, που αρχικά έφερε τον τίτλο *Manifest der Kommunistischen Partei* (Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος), το πρώτο επαναστατικό πρόγραμμα της εργατικής τάξης και ένα από τα πιο σημαντικά ντοκουμέντα στην ιστορία της ανθρωπότητας. Με το *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* η Ένωση διακήρυξε σαν σκοπούς της «την ανατροπή της μπουρζουαζίας, την εξουσία του προλεταριάτου, την κατάργηση της παλιάς αστικής κοινωνίας που ήταν βασισμένη στον ανταγωνισμό των τάξεων και την ίδρυση μιας νέας κοινωνίας χωρίς τάξεις και χωρίς ατομική ιδιοκτησία». Άλλαξε το έμβλημά της από το «Όλοι οι άνθρωποι είναι αδέρφια» στο «Εργάτες όλου του κόσμου ενωθείτε» και διακήρυξε ανοιχτά το διεθνιστικό χαρακτήρα του αγώνα. Μέσα απ' αυτές τις επιστημονικές αναλύσεις γεννήθηκαν οι πρώτες ιδέες του διεθνισμού: η αδελφική αλληλεγγύη της εργατικής τάξης μιας χώρας προς την εργατική τάξη άλλων χωρών· ο αγώνας για την υπεράσπιση του παγκόσμιου εργατικού κινήματος· τέλος, η ταξική ενότητα της εργατικής τάξης σε παγκόσμια κλίμακα για την απελευθέρωση της κοινωνίας από κάθε εκμετάλλευση. Ήταν οι ιδρυτές του επιστημονικού σοσιαλισμού, ο Μαρξ και ο Ένγκελς, οι οποίοι απέδειξαν ότι ο διεθνισμός της εργατικής τάξης έχει βαθιές κοινωνικές και ταξικές ρίζες που ξεπηδάνε απ' το χαρακτήρα του αγώνα ενάντια στον καπιταλισμό. Στην ουσία, η αλληλεγγύη και ο διεθνισμός του προλεταριάτου εμφανίστηκαν μπροστά στην ανάγκη «ν' αντιτάξουν την αδελφική συμμαχία των εργατών όλων των εθνών» ενάντια στην αδιάλλακτη συμμαχία και καταπίεση των συντηρητικών τάξεων. Ακόμα, το *Μανιφέστο* διατύπωσε πως η «ιστορία όλων των ως τώρα κοινωνιών είναι ιστορία ταξικών αγώνων» και πως «απ' όλες τις τάξεις που στις μέρες μας βρίσκονται αντιμέτωπες με την αστική τάξη μόνο το προλεταριάτο είναι τάξη αληθινά επαναστατική».

Με το *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* το σοσιαλιστικό κίνημα, απαλλαγμένο από την ουτοπία και τον ιδεαλισμό, απέκτησε έναν επιστημονικό χαρακτήρα. Η ανάπτυξη της κοινωνίας και η όξυνση των κοινωνικών αντιθέσεων έθεταν σαν άμεσο καθήκον στους ιδεολόγους του εργατικού κινήματος να μελετήσουν την ιστορική εξέλιξη, ν' ανακαλύψουν τις νέες ταξικές σχέσεις και να επεξεργαστούν ένα νέο κοινωνικό σύστημα. Κατά συνέπεια, ο σοσιαλισμός δεν παρουσιάστηκε σαν μια τυχαία θεώρηση της μεγαλοφυΐας του Μαρξ αλλά αντίθετα ξεπήδησε, όπως ανέλυσε και ο Ένγκελς, ως «το αναγκαίο προϊόν της πάλης δύο τάξεων που δημιουργήθηκαν ιστορικά, του προλεταριάτου και της αστικής τάξης». Αλλά κι αυτή η εξέλιξη προετοιμάστηκε με τη σειρά της απ' όλη την προηγούμενη ανάπτυξη της κοινωνίας, της επιστήμης και της γνώσης.

«Αν ο Μαρξ ανακάλυψε την υλιστική αντίληψη της ιστορίας», τόνιζε ο Ένγκελς στον Στάρκενμπουργκ τον Ιανουάριο του 1894, «οι Τιερύ, Γκιζό, Μινιέ, όλοι οι Άγγλοι ιστορικοί πριν από το 1850 μας αποδείχνουν, πως πολλοί απέβλεπαν σ' αυτό και η ανακάλυψη της ίδιας αυτής κατανόησης από τον Μόργκαν, μας δείχνει πως η εποχή είχε ωριμάσει γι' αυτό και πως η ανακάλυψη αυτή έπρεπε να γίνει»¹⁹.

Απ' την άποψη αυτή δεν έμενε παρά στον Μαρξ και τον Ένγκελς, τους εξαιρετους θεωρητικούς του εργατικού κινήματος, ν' ανακαλύψουν τους νόμους που διέπουν την εξέλιξη της σύγχρονης κοινωνίας και ν' αναπτύξουν τις σοσιαλιστικές ιδέες διατρέχοντας στο θεωρητικό πεδίο το δρόμο από την ουτοπία στην επιστήμη. Μ' αυτή την έννοια, ο μαρξισμός, ως φιλοσοφικό και πολιτικό σύστημα, έκφραζε όχι μόνο τα συμφέροντα της εργατικής τάξης αλλά και της αποκάλυπτε τον ιστορικό της ρόλο: ν' απαλλάξει την κοινωνία απ' το ζυγό της ταξικής καταπίεσης και να εγκαθιδρύσει μια νέα κοινωνία. Αλλά κι αυτή η εξέλιξη δεν ήταν μια αυθόρμητη κίνηση της ιστορίας. Η κοινωνία αποτελείται από ανθρώπους και αναπτύσσεται δια των ανθρώπων. Ο Μαρξ δεν ήταν ο δημιουργός του επιστημονικού σοσιαλισμού ως ένα

αυτόνομο, ανεξάρτητο ή και τυχαίο στοιχείο στην ιστορική εξέλιξη, αλλά ο γίγαντας της σκέψης που ενσωματώθηκε μέσα στη διαλεκτική κίνηση της ιστορίας. Όπως με σεβασμό παραδέχτηκε αργότερα και ο Ένγκελς, «τις δύο μεγάλες ανακαλύψεις, την υλιστική αντίληψη της ιστορίας και την αποκάλυψη του μυστικού της καπιταλιστικής παραγωγής με την υπεραξία, τις χρωστάμε στον Μαρξ. Χάρη σ' αυτόν ο σοσιαλισμός έγινε επιστήμη».

.....

*Ο **Τάκης Μαστρογιαννόπουλος** είναι μέλος της ΣΕ της Μαρξιστικής Σκέψης. Το παρόν είναι δυο υποκεφάλαια του πρόσφατα εκδομένου βιβλίου του, *Η Άνοδος και η Πτώση των Εργατικών Διεθνών, Κύκλος 1ος: Από τους Προδρόμους στην 1η Διεθνή, εκδόσεις Τόπος, κεφ. 1.6 και 1.7.*

.....

1 Φρ. Ένγκελς, «Ιστορία της Ένωσης των Κομμουνιστών», στο *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, εκδόσεις Ηριδανός, σελ. 79.

2 Ο Αλ. Χρύσης αναφέρει ότι «Με δεδομένες, πάντως, τις δραστηριότητες της ερμηνείας και της διαπαιδαγώγησης, ο Marx και ο Engels, αμφιταλαντεύθηκαν –είναι αλήθεια– για το εάν θα έπρεπε να διαβούν το Ρουβικώνα της πολιτικής πράξης ή όχι. Πράγματι, πήραν τελικά αυτή την απόφαση, όταν προσχώρησαν στην Ένωση των Δικαίων στα 1847». (Αλ. Χρύσης: *Φιλοσοφία και Χειραφέτηση, το Ζήτημα των Διανοομένων από τον Marx ως την Οκτωβριανή Επανάσταση*, εκδόσεις Ιδεοκίνηση, σελ. 106.

3 Φρ. Ένγκελς, *όπ.π.*, σελ. 79.

4 «A circular of the first congress of the Communist League to the League members», 09.06.1847, K. Marx – F. Engels: *Collected Works*, τόμος 6ος, σελ. 589-600.

5 Φρ. Ένγκελς: «Καρλ Μαρξ», στο *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, εκδόσεις Ηριδανός, σελ. 112-3.

6 Ο Julius Brauntal αναφέρει ότι «Ο Ένγκελς παρακολούθησε (το πρώτο συνέδριο) ως εκπρόσωπος του Παρισινού τμήματος της Κομμουνιστικής Επιτροπής Αλληλογραφίας, ενώ ο Wilhelm Wolff αντιπροσώπευε το τμήμα των Βρυξελλών. Ο Μαρξ δεν μπόρεσε να το παρακολουθήσει, έχοντας έλλειψη χρημάτων». (Julius Brauntal: *History of the International*, τόμος 1ος, 1864-1914, εκδόσεις Fr. Praeger, σελ. 52). Οι Μπ. Νικολαϊέβσκι και Όττο Μαϊνγκεν-Χέλφεν εκτιμούν, ωστόσο, ότι «δεν ήταν αυτός ο αποφασιστικός λόγος... Μας φαίνεται πως είναι πιο κοντά στην αλήθεια να υποθέσουμε πως ο Μαρξ ήθελε να περιμένει τα αποτελέσματα του Συνεδρίου πριν προσχωρήσει οριστικά στη Δίγκα». (Όπ.π., σελ. 165).

7 Rules of the Communist League, (9/6/1847), K. Marx-Fr. Engels, *Collected Works*, τόμος, 6ος, σελ. 585.

8 Ο Εμίλ Μποτιτζελί αναφέρει πως «Στις 22 Οκτωβρίου πραγματοποιήθηκε μια συνεδρίαση όπου ο Μόζες Χες παρουσίασε στη Διευθυντική Επιτροπή του Παρισιού ένα σχέδιο διορθωμένο που απορρίφθηκε. Τελικά ανατέθηκε στον Ένγκελς να συντάξει ένα αντισχέδιο που θα αποτελέσει τις *Αρχές του Κομμουνισμού* και το οποίο θα διατυπώσει λίγο αργότερα». (Emile Bottigelli: *Η Γένεση του Επιστημονικού Σοσιαλισμού*, σελ. 202).

9 Ο Φρ. Μέρινγκ σημειώνει ότι «Ο Μαρξ, σε κάθε περίπτωση, δεν πίστευε ότι ο Bornstedt ήταν ένας Ιούδας» (Fr. Mehring, *όπ.π.*, σελ. 129), ενώ οι Μπ. Νικολαϊέβσκι και Όττο Μαϊνχεν-Χέλφεν αναφέρουν ότι «Τώρα όμως που τα μυστικά αρχεία της αστυνομίας έγιναν γνωστά ξέρουμε πως δίκαια κατηγορούσαν τον Bornstedt. Πράγματι, ήταν κατάσκοπος στην υπηρεσία της Αυστρίας, της Πρωσίας και δεν αποκλείεται και μερικών άλλων μικρών γερμανικών κρατών... Δεν αποκλείεται όμως και να έγινε πραγματικός επαναστάτης. Ήταν τυχοδιώκτης. Το 1848 πήρε μέρος στην εκστρατεία του Herwegh. Πολέμησε ενάντια στο στρατό της Βάδης, πιάστηκε αιχμάλωτος και πέθανε τρελός». (Μπ. Νικολαϊέβσκι και Όττο Μαϊνχεν-Χέλφεν, *όπ.π.*, σελ. 169).

10 Σύμφωνα με τον ιστορικό και στέλεχος του κόμματος των Μπολσεβίκων Γ.Μ. Στεκλόφ (1874-1941), ο Δημοκρατικός Σύλλογος των Βρυξελλών «είχε ένα διεθνή χαρακτήρα και ένωσε τους Βέλγους δημοκράτες με τους πολιτικούς πρόσφυγες από άλλες εθνικότητες, που διέμεναν στο Βέλγιο. Ο Μαρξ ήταν αντιπρόεδρος για το γερμανικό τμήμα της ένωσης, και ο Δελέβελ αντιπρόεδρος για το πολωνικό τμήμα». (G. M. Stekloff: *History of the First International*, εκδόσεις Martin Lawrence, σελ. 16).

11 Φρ. Ένγκελς: «Ιστορία της Ένωσης των Κομμουνιστών», *όπ.π.*, σελ. 76, 77.

12 «Rules of the Communist League», Marx-Engels, *Collected Works*, τόμος 6ος, σελ. 633-38.

13 Φρ. Ένγκελς: «Ιστορία της Ένωσης των Κομμουνιστών», *όπ.π.*, σελ. 80.

14 Ο Φρ. Μέρινγκ σημειώνει ότι «Ούτε ο Μαρξ ούτε ο Ένγκελς βιάζονταν να επιτελέσουν το καθήκον που τους είχε ανατεθεί και στις 24 Ιανουαρίου του 1848 η Κεντρική Επιτροπή της Ένωσης Κομμουνιστών έστειλε αυστηρή προειδοποίηση στην τοπική επιτροπή στις Βρυξέλλες με την οποία απειλούσε να λάβει μέτρα εναντίον του πολίτη Μαρξ, αν το *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος* το οποίο είχε συμφωνήσει να γράψει δεν ήταν στα χέρια της Κεντρικής Επιτροπής μέχρι την 1η Φεβρουαρίου. Δεν είναι εύκολο να προσδιορίσουμε την αιτία αυτής της καθυστέρησης, ίσως ήταν ο εξονυχιστικός τρόπος με τον οποίο ο Μαρξ συνήθιζε να εκπληρώνει οτιδήποτε αναλάμβανε, ίσως ήταν ο αποχωρισμός του από τον Ένγκελς ή ίσως οι Λονδρέζοι εκνευρίστηκαν όταν έμαθαν ότι ο Μαρξ συνέχιζε με ζήλο την προπαγάνδα του στις Βρυξέλλες». (Fr. Mehring: *Karl Marx*, σελ. 143).

15 Fr. Engels – K. Marx: *Αλληλογραφία 1844-1860*, εκδόσεις Μπάυρον, σελ. 55.

16 Φρ. Ένγκελς: «Εισαγωγή στην αγγλική έκδοση του 1888», στο *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, σελ. 17.

17 Φρ. Λέσσενερ: «Αναμνήσεις», στο βιβλίο *Ο Μαύρος. Αναμνήσεις για τον Καρλ Μαρξ*, σελ. 72-3.

18 Ο Τζ. Λιχτχάιμ σημειώνει ότι όταν το *Μανιφέστο* «πρωτοδημοσιεύθηκε στα αγγλικά (στη λιγόζωη εφημερίδα του Τζωρτζ Τζούλιαν Χάρνι Κόκκινος *Δημοκράτης* το Νοέμβρη του 1850) η εμφάνισή του πέρασε απαρατήρητη, αλλά σχεδόν ένα χρόνο αργότερα, ένα άρθρο των *Τάιμς* μιλούσε για κάτι “φτηνές εκδόσεις που περιέχουν τις πιο βίαιες κι αναρχικές θεωρίες” αναφέροντας μάλιστα, μερικά αποσπάσματα με έναν τρόπο που έκανε τον αναγνώστη να ανατριχιάζει». (Τζ. Λιχτχάιμ, *όπ.π.*, σελ. 194).

19 Φρ. Ένγκελς: «Επιστολή στον Στάρκενμπουργκ», Μαρξ-Ένγκελς, *Διαλεχτά Έργα*, τόμος 2ος, σελ. 593.